

Ελένη Στεφάνου*

Μουσείο και εκπαιδευτικοί: εμπειρική έρευνα στα Διδασκαλεία των ΠΤΔΕ

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα αφορά μια σημαντική πτυχή της σύγχρονης πραγματικότητας της μουσειακής εκπαίδευσης στην Ελλάδα: το θέμα της μουσειοπαιδαγωγικής κατάρτισης, επιμόρφωσης και ενημέρωσης των εκπαιδευτικών τόσο όσον αφορά στη χρήση του εκπαιδευτικού υλικού των μουσείων όσο και στη σχολική διδασκαλία σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον μας προσέκλυσε η ομάδα των εκπαιδευτικών, ως άμεσων αποδεκτών των εκπαιδευτικών προγραμμάτων μουσείων. Ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της έρευνας επιλέχθηκαν οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που μετεκπαιδεύονται στα Διδασκαλεία Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης της χώρας μας (Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Πατρών, Κρήτης και Αιγαίου).

Καταγράφονται οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τη σχέση τους με το μουσείο, μέσα από καιρία ερωτήματα, όπως: α) ποια η σχέση των εκπαιδευτικών με το μουσείο; β) πως αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί τον πολυδιάστατο κοινωνικό και εκπαιδευτικό ρόλο του σύγχρονου μουσείου; γ) ποια τα θεωρητικά, διδακτικά και μεθοδολογικά εφόδια των εκπαιδευτικών; δ) πόσοι έχουν εφαρμόσει εκπαιδευτικά προγράμματα στη σχολική τάξη ή στο χώρο του μουσείου; ε) πως αξιολογούν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί την ετοιμότητά τους να υλοποιήσουν μουσειοπαιδαγωγικές εφαρμογές; ζ) ποιες θεσμικές και εκπαιδευτικές προϋποθέσεις θεωρούν απαραίτητες για την εμπέδωση μιας γόνιμης συνεργασίας μουσείου και εκπαιδευτικής κοινότητας;

Λέξεις κλειδιά: Μουσειοπαιδαγωγική, εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων, Προγράμματα Μετεκπαίδευσης Διδασκαλείων ΠΤΔΕ.

Museum and Educators: Qualitative Research on the Teaching Centers of the Departments of Primary Education in Greece

Abstract

This paper illuminates an important aspect of museum education in Greece, which concerns the training of primary school teachers regarding the use of museum educational materials and the teaching in cultural heritage sites. It researches on teachers' attitudes towards a) the museum and its social and educational role, b) the compre-

* Διδάκτωρ, διδάσκουσα (ΠΔ 407) στο Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου

hension of the theory and methodology of museum education, c) their familiarization with the use of educational materials both in classroom and in the museum, d) their aptitude to teach in museum spaces, and e) the prerequisites necessary for a productive cooperation between the museum and the community of educators.

Key words: Museum education, primary education teachers, museum educational programs, teaching centres of the Departments of Primary Education.

Εισαγωγικά

Τα τελευταία είκοσι χρόνια, τα μουσεία των αναπτυγμένων χωρών με μακρά μουσειακή παράδοση (Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία, Γαλλία, Βόρεια Αμερική) εφαρμόζουν εντατικά μια επικοινωνιακή στρατηγική που αποσκοπεί στην προσέλκυση περισσότερων ομάδων κοινού, με ιδιαίτερη βαρύτητα στο κοινό των μαθητών (Hein, 1998· Κασβίκης και Νικονάνου, 2002^α· Νικονάνου, 2010). Το ειδικό ενδιαφέρον για το σχολικό κοινό οδήγησε τις χώρες αυτές στη χάραξη μιας ευέλικτης εκπαιδευτικής πολιτικής που προσανατολίζεται σε τρεις κατευθύνσεις: α) στην κατάλληλη διαμόρφωση του μουσειακού χώρου, ώστε να εξυπηρετεί παιδευτικές λειτουργίες, β) στη σύνδεση των μουσειοπαιδαγωγικών δραστηριοτήτων με το Εθνικό Αναλυτικό Πρόγραμμα, και γ) στην υποστήριξη του κλάδου των εκπαιδευτικών με ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα ενημέρωσης και μουσειοπαιδαγωγικής κατάρτισης. Η όλη προσπάθεια σχεδιάζεται από τα Εκπαιδευτικά Τμήματα των Μουσείων σε συνεργασία με πολιτιστικούς οργανισμούς, όπως το English Heritage στη Βρετανία (<http://www.english-heritage.org.uk>), η Ένωση Μουσειοπαιδαγωγικής στη Γερμανία (<http://www.museumspaedagogik.org>), κ.ά. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα που εκπονούν και υλοποιούν από κοινού Μουσεία και εξωσχολικοί θεσμοί ενσωματώνουν παιδαγωγικές πρακτικές που υποστηρίζουν σχολικούς στόχους και νέες διδακτικές προσεγγίσεις (Κασβίκης και Νικονάνου, 2002^β· Νικονάνου, 2010).

Στις χώρες του εξωτερικού, λοιπόν, το μουσείο ως θεσμός και ως εκθεσιακός χώρος θεωρείται πλέον αναπόσπαστο στοιχείο της εκπαίδευσης, της αισθητικής αγωγής, της δημιουργικής απασχόλησης και της ψυχαγωγίας τόσο των μαθητών όσο και άλλων ομάδων κοινού ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και κοινωνικής τάξης. Τη νέα αυτή κοινωνική και παιδευτική λειτουργία του μουσείου υποστηρίζουν δράσεις που παίρνουν υπόψη το σύγχρονο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον (Hooper-Greenhill, 1994).

Στη χώρα μας ο διάλογος για τη Μουσειακή Αγωγή άνοιξε με καθυστέρηση στα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Χατζηνικολάου, 2002)¹. Τις επόμε-

1. Στο Ναύπλιο, στη συνεδρίαση της διεθνούς επιτροπής του C.E.C.A με θέμα Εκπαιδευτική και Πολιτιστική Δράση των Μουσείων.

νες δύο δεκαετίες ενισχύθηκε μέσα από πρωτοβουλίες διεθνών Επιτροπών², όπως της UNESCO³, του Ελληνικού Τμήματος του I.C.O.M⁴, και του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας του Υπουργείου Πολιτισμού (Βέμη, 2003· Γρόσδος, 2004)⁵.

Σήμερα, πολλά ελληνικά μουσεία πέρα από τη μορφωτική τους λειτουργία (μελέτη και διατήρηση των συλλογών) αναπτύσσουν και την εκπαιδευτική και ψυχαγωγική λειτουργία⁶. Αρκετά μουσεία προχώρησαν στη δημιουργία Εκπαιδευτικών Τμημάτων με σκοπό τη συστηματοποίηση και τον εμπλουτισμό των εκπαιδευτικών λειτουργιών τους που περιλαμβάνουν την εκπόνηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, την παραγωγή έντυπου ενημερωτικού υλικού και τη διοργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων για εκπαιδευτικούς. Παρότι η δυνατότητα συμμετοχής των εκπαιδευτικών στα επιμορφωτικά σεμινάρια δεν είναι σε θέση να καλύψει τη σοβαρή έλλειψη γνώσης τους σε θέματα μουσειοπαιδαγωγικής, αποτελεί, ωστόσο, ένα πρώτο στάδιο σύνδεσης του μουσείου με το σχολείο. Αν και δεν έχει αποτιμηθεί πλήρως η παιδαγωγική αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών δράσεων των μουσείων⁷, θεωρούμε ότι αυτές, παρά τις όποιες αδυναμίες τους⁸, άνοιξαν το

2. Ποικίλες εκπαιδευτικές δράσεις υλοποιούνται και με αφορμή τις Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων, το ετήσιο Σεμινάριο των Πολιτιστικών Δικτύων που οργανώνεται από τη Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, με την υποστήριξη του I.C.O.M κ.ά.

3. Η πρώτη συνάντηση της UNESCO στην Αθήνα έγινε στα πλαίσια των εκδηλώσεων της Δεκαετίας για την Πολιτιστική Ανάπτυξη, όπου αποφασίστηκε η οργάνωση Σεμιναρίου με θέμα *Μουσείο - Σχολείο*, με σκοπό την ενημέρωση των εκπαιδευτικών σε θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα της Μουσειοπαιδαγωγικής.

4. Το I.C.O.M από το 1986 συγκρότησε Ομάδα Εργασίας για τις Εκπαιδευτικές Δράσεις στα Μουσεία και από το 1997 οργανώνει ετήσια συνάντηση με τίτλο *Νεοελληνική Πολιτιστική Κληρονομιά και Εκπαίδευση*.

5. Το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Επικοινωνίας του Υπουργείου Πολιτισμού επιχείρησε να συνδέσει το μουσείο με το σχολείο υλοποιώντας δύο εκπαιδευτικά προγράμματα, το πρόγραμμα MELINA - Εκπαίδευση και Πολιτισμός, <http://www.prmelina.gr/>, από το 1994 ως το 2004, σε συνεργασία με το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και με τη Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, και το πιλοτικό ευρωπαϊκό πρόγραμμα Το Σχολείο υιοθετεί ένα μνημείο, http://www.yppo.gr/5/g5161.jsp?obj_id=11191, που από το 1994 ως το 1997 τέθηκε υπό την αιγίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Ιδρύματος Πήγασος.

6. βλ. Τον ορισμό του Διεθνούς Συμβουλίου των Μουσείων I.C.O.M, τον Νόμο 3028 του 2002 για τα μουσεία και τα μνημεία της χώρας.

7. Για το θέμα της έρευνας κοινού και της αξιολόγησης στα μουσεία βλ. Μουσούρη, 1999 και το 6ο τεύχος του επιστημονικού περιοδικού *Τετράδια Μουσειολογίας*, 2009, με αφιέρωμα σε παραδείγματα προγραμμάτων αξιολόγησης.

8. Όπως σημειώνει η Γκράτζιου, 2008, σ.28 από τη δεκαετία του 1980 «...δόθηκε βαρύτητα στα εκπαιδευτικά προγράμματα ως λύση του προβλήματος, ... εντούτοις σε

δρόμο για την ανάπτυξη της σχέσης με το ελληνικό σχολείο, που ήταν για χρόνια αποκομμένο κοινωνικά.

Οι παραπάνω πρωτοβουλίες για τον εκσυγχρονισμό των ελληνικών μουσείων έδωσαν από το 2000 και εξής ώθηση και στις Μουσειακές Σπουδές στη χώρα μας. Σε αρκετές πανεπιστημιακές σχολές εντάχθηκαν στο Πρόγραμμα Σπουδών μαθήματα Μουσειολογίας, Μουσειοπαιδαγωγικής και Διαχείρισης Πολιτιστικής Κληρονομιάς & Νέων Τεχνολογιών, κá. Σε μεταπτυχιακό επίπεδο επίσης, η διατμηματική συνεργασία στον τομέα της Μουσειολογίας⁹ αποτελεί θετική εξέλιξη που στοχεύει στην κατάρτιση εξειδικευμένων στελεχών με σκοπό την προώθηση της σύμπραξης μουσείων και εκπαιδευτικής κοινότητας (Δερμιτζάκης, 2008).

Με ζητήματα κατάρτισης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών αλλά και τη σχέση της σχολικής εκπαίδευσης με το μουσείο ασχολήθηκαν δύο από τις συνεδρίες του Επιστημονικού Συνεδρίου «Μουσεία και Εκπαίδευση: Γενικός Απολογισμός, Κριτική Αποτίμηση και Προοπτικές» που οργάνωσαν στο Βόλο (9-11/11/2007) τα Παιδαγωγικά Τμήματα (Δημοτικής Εκπαίδευσης, Προσχολικής Εκπαίδευσης, Ειδικής Αγωγής) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας σε συνεργασία με το Ελληνικό Τμήμα του ICOM. Στο πεδίο της επιστημονικής έρευνας, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια ο κλάδος της Μου-

αρκετές περιπτώσεις λειτούργησαν ως φραγμός σε ουσιαστικές μεταβολές. Αντί να δρομολογηθεί η κριτική αναθεώρηση μουσειακών εκθέσεων, ώστε το περιεχόμενό τους να γίνει προσιτό και ενδιαφέρον για κάθε επισκέπτη, ξοδεύτηκαν δυνάμεις και χρήμα ώστε να παρουσιάζεται ευχάριστα σε ειδικές ομάδες επισκεπτών, ορισμένες ημέρες το χρόνο, η συχνά σκονισμένη και καταθλιπτική έκθεση».

9. Όσον αφορά στις μουσειακές σπουδές, η σημερινή πραγματικότητα διαγράφεται ως εξής: στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, το Τμήμα Πολιτισμικής Πληροφορικής, (<http://www.ct.aegean.gr/>), από την ίδρυσή του το 2000 και μέχρι σήμερα παρέχει σε προπτυχιακό επίπεδο μαθήματα μουσειολογίας, μουσειοπαιδαγωγικής και πληροφορικής στο χώρο του μουσείου. Επίσης, το μεταπτυχιακό πρόγραμμα του ίδιου Τμήματος έχει δύο κατευθύνσεις, της Μουσειολογίας και του Σχεδιασμού Ψηφιακών Πολιτιστικών Προϊόντων, και προσφέρει θεωρητικά και εργαστηριακά μαθήματα που εφοδιάζουν τους φοιτητές με θεωρητική και εφαρμοσμένη γνώση και ικανότητες για την ανάπτυξη καινοτόμου έρευνας στον τομέα της πολιτισμικής πληροφορικής.

Το Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μουσειολογίας στο ΑΠΘ, (<http://museology.web.auth.gr/>), παρέχει μαθήματα τόσο Μουσειακής θεωρίας και πράξης όσο και μαθήματα που αναφέρονται σε ζητήματα διαχείρισης και εξάσκησης στο χώρο του μουσείου.

Το Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Μουσειακές Σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας (<http://www.museum-studies.uoa.gr/index.htm>), προσφέρει μαθήματα από διάφορα γνωστικά αντικείμενα και παρέχει πολύπλευρη γνώση για τη φύση και τη λειτουργία του μουσείου.

σειακής Εκπαίδευσης εμπλουτίζεται με θεωρητικές μελέτες, διεπιστημονικές συλλογικές εργασίες και εμπειρικές έρευνες που τονίζουν την αναγκαιότητα συνεργασίας μουσείου και σχολείου¹⁰. Γνωστές έρευνες, όπως του Ανδρέου (1996, 2006), των Ιωσηφίδη και Πολίτη (1998), του Δάλκου (2000), της Ζαφειράκου (2000), και της Κακούρου-Χρόνη (2005), αναλύουν τη σχέση μουσείου-σχολείου, από τη σκοπιά των παράλληλων θεσμών, με διαφορετική οργάνωση, ρόλους και τρόπους λειτουργίας αλλά και κοινούς στόχους. Οι ερευνητές προσεγγίζουν διπολικά τις αποκλίσεις μουσείου και σχολείου, όπως και τα δυνητικά πλαίσια συνεργασίας των δύο αυτών θεσμών, από τη μια πλευρά, με βάση την εξοικείωση των μουσειοπαιδαγωγών με τα σχολικά αναλυτικά προγράμματα και από την άλλη, με βάση την εξοικείωση των εκπαιδευτικών με την εκπαιδευτική λειτουργία των μουσείων.

Χρήσιμες αποδεικνύονται επίσης και οι μελέτες περίπτωσης, για τις πρακτικές εφαρμογές που προτείνουν στους χώρους του μουσείου και του σχολείου, όπως των Μυρογιάννη (1999, 2002), Νικονάνου, Κασβίκη & Φουρλίγκα (2002), και της Τζιαφέρη (2005), οι οποίες παρουσιάζουν τη φιλοσοφία και τη χρησιμότητα των μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων με παραδείγματα από πρακτικές εφαρμογές, φυλλάδια εργασίας και αναλύσεις των στόχων, της δομής, των διδακτικών προσεγγίσεων και της οργάνωσης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων (Μουσουρή, 1999· Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2003).

Από τις πρώτες θεωρητικές μουσειοπαιδαγωγικές μελέτες στην Ελλάδα είναι της Νάκου (2001). Στη μελέτη αυτή συνδέεται η θεωρία του υλικού πολιτισμού και οι διδακτικές διαστάσεις των αντικειμένων με τη σύγχρονη μουσειολογία και τη μουσειοπαιδαγωγική και, παράλληλα, αναπτύσσονται οι όροι κατανόησης, ερμηνείας και αξιοποίησης του υλικού πολιτισμού στη Μουσειακή Εκπαίδευση. Η μελέτη της «Μουσεία, Ιστορίες και Ιστορία» (2009) πραγματεύεται σύγχρονα μουσειολογικά ζητήματα, καθώς επικεντρώνεται στην προσέγγιση του μουσειακού χώρου ως χώρου διαμόρφωσης ιστορικής παιδείας και συνεπώς ιστορικής κουλτούρας και συλλογικής μνήμης. Στο επίκεντρο της μελέτης αυτής βρίσκεται ο τρόπος που οι ιστορίες (άυλες και υλικές, μέσω προφορικών μαρτυριών και μέσω αντικειμένων) αλληλεπιδρούν ή και συγκρούονται τόσο μεταξύ τους όσο και με το επιστημονικό πεδίο της «επίσημης» Ιστορίας στον μουσειακό χώρο.

10. Για έρευνες που ασχολούνται αποκλειστικά με το μουσείο και που εξετάζουν τη φιλοσοφία της λειτουργίας του και τους τρόπους επικοινωνίας των νοημάτων του στο κοινό, βλ. Μούλιου και Μπούνια, 1999· Σκαλτσά, 2001· Οικονόμου, 2003· Νικονάνου, 2006· Χουρμουζιάδη, 2006.

Συλλογικές εργασίες, όπως των Κόκκινου και Αλεξάκη (2002), Νικονάνου και Κασβίχη (2008), καταγράφουν τις ποικίλες όψεις των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων, όπως και θεωρητικά ζητήματα του πεδίου της πολιτιστικής κληρονομιάς παρέχοντας ενδιαφέρουσες διαθεματικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις της Μουσειακής αγωγής στην Ελλάδα.

Το ρόλο της μουσειοπαιδαγωγικής στο σύγχρονο μουσείο εξετάζει η μελέτη της Νικονάνου (2005). Η ίδια, στην τελευταία της έρευνα (2010) αναδεικνύει την αλληλεπίδραση της μουσειοπαιδαγωγικής και των επιστημονικών κατευθύνσεων της μουσειολογίας και της μουσειογραφίας. Η ανάδειξη της σχέσης των παραπάνω κλάδων συμβάλλει στην κατανόηση της φυσιογνωμίας της μουσειοπαιδαγωγικής και των τρόπων σύνδεσης της θεωρίας με την πράξη στο σύγχρονο μουσείο.

Από τις λίγες εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα είναι η έρευνα της Κουβέλη (2000) η οποία διερευνά τη σχέση και την ενασχόληση των μαθητών με το μουσείο, με βάση τα βιώματα και τις απόψεις τους για το μουσειακό χώρο. Σ' αυτή, η μουσειοπαιδαγωγική ως διδακτική πράξη συνδέεται με ζητήματα έρευνας κοινού, μεθοδολογίας και εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Οι παραπάνω μελέτες στρέφουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον περισσότερο προς τους μαθητές, ως άμεσους αποδέκτες των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, και λιγότερο προς τους εκπαιδευτικούς, που είναι οι άμεσοι φορείς υλοποίησης των προτεινόμενων μουσειοπαιδαγωγικών δράσεων. Με τους εκπαιδευτικούς, ως πεδίο εφαρμοσμένης έρευνας, ασχολήθηκαν τελευταία οι έρευνες της Βέμη (2003, 2006), των Βέμη και Κανάρη (2008α, 2008β), και των Ανδρέου, Κασίδου, Κυρίδη και Τσχειρίδου (2008) που επικεντρώνονται στη διερεύνηση της σχέσης των εκπαιδευτικών με το μουσείο και την εξοικειώσή τους με τη χρήση εκπαιδευτικού υλικού.

Η πρώτη έρευνα της Βέμη (2003)¹¹ διερευνά το ζήτημα της κριτικής προσέγγισης της πολιτιστικής κληρονομιάς στα πλαίσια της σχολικής δι-

11. Η έρευνα βασίζεται σε 100 ερωτηματολόγια που μοιράστηκαν σε εκπαιδευτικούς δημοτικών σχολείων του νομού Μαγνησίας και καταγράφει τις απόψεις και τις προτάσεις τους σχετικά με τη διδακτική αξιοποίηση εκπαιδευτικού υλικού μουσείων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών δεν έχει επαρκή κατάρτιση (77%) και ενημέρωση (86%) σε θέματα Μουσειακής Εκπαίδευσης, δεν γνωρίζει το εκπαιδευτικό υλικό των μουσείων (77,3%), οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί δεν έχουν ποτέ χρησιμοποιήσει τις μουσειοσκευές, ελάχιστοι έχουν χρησιμοποιήσει εκπαιδευτικούς φακέλους, αρκετοί τα φυλλάδια εργασίας (64%). Πιστεύουν, ωστόσο, όλοι τους στην αναγκαιότητα χρήσης αυτών των υλικών κυρίως για την ανάπτυξη δεξιοτήτων των μαθητών: παρατηρητικότητας, συνεργασίας, δημιουργικής φαντασίας. Στις προτάσεις τους προκρίνονται τα σεμινάρια Μουσειακής Εκπαίδευσης (44%) και η συμμετοχή των εκπαιδευτικών στον σχεδιασμό των εκπαιδευτικών προγραμμάτων (64%).

δασκαλίας με βάση τις απόψεις 100 εκπαιδευτικών δημοτικών σχολείων του νομού Μαγνησίας. Καταλήγει στη διατύπωση προτάσεων σχετικά με το θέμα της κατάρτισης των εκπαιδευτικών και της συνεργασίας εκπαιδευτικών και πολιτιστικών φορέων. Στην έρευνα της ίδιας (2006), «Μουσειοπαιδαγωγική Κατάρτιση: Μία Νέα Ανάγκη για τους Εκπαιδευτικούς», παρουσιάζονται οι παράγοντες που επιβάλλουν την ανάγκη για μουσειοπαιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα και οι τρόποι σύνδεσης των σχολείων, «ως χώρων τυπικής εκπαίδευσης», με τα μουσεία, ως «χώρων μη τυπικής εκπαίδευσης», και των φορέων που τους εκπροσωπούν. Σε ανάλογο κλίμα κινούνται και οι έρευνες των Βέμη και Κανάρη (2008α., 2008β), στις οποίες συμπυκνώνονται ουσιαστικά τα αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών τους σχετικά με τις απόψεις 100 εκπαιδευτικών του Ν. Μαγνησίας για τη σχέση μουσείου και σχολείου. Αντίστοιχα, η έρευνα των Ανδρέου, Κασίδου, Κυρίδη & Τσεκίριδου (2008) ερευνά τη σχέση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με το μουσείο ως ενδοσχολική και εξωσχολική δραστηριότητα, αναδεικνύοντας αφενός στερεοτυπικές αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για το μουσείο ως μέσο πολιτισμικής αγωγής και αφετέρου επισημαίνοντας την εκπαιδευτική χρησιμότητα της σχέσης μουσείου-σχολείου. Αρκετά από τα συμπεράσματα των παραπάνω ερευνών συμπύκνουν, όπως θα δείξουμε παρακάτω στην ανάλυση, με τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη δική μας εμπειρική έρευνα, σε μετεκπαιδευμένους μάλιστα εκπαιδευτικούς.

Από τη βιβλιογραφική επισκόπηση γίνεται φανερό ότι οι μουσειοπαιδαγωγικές εμπειρικές έρευνες περιορίζονται κατά κανόνα σε τοπικό επίπεδο και αφήνουν σχεδόν ανέπαφο τον κλάδο των εκπαιδευτικών (Δάλλκος, 2002· Βέμη, 2006). Δεν διερευνούν ζητήματα της μουσειακής εκπαίδευσης σε πανελλήνια κλίμακα ούτε εμβαθύνουν στην ανάλυση των προβλημάτων της ελληνικής πραγματικότητας, όπως είναι πχ. η παραδοσιακή δομή και λειτουργία πολλών μουσείων, η έλλειψη συντονισμού κρατικών φορέων και μουσείων, η απουσία θεσμοθετημένου πλαισίου συνεργασίας μουσείου και σχολείου, το συγκυριακό πλαίσιο συνεργασίας μουσείων και εκπαιδευτικών, η απουσία σταθερού μηχανισμού ενημέρωσης των εκπαιδευτικών στη χρήση σύγχρονων μουσειοπαιδαγωγικών εφαρμογών, τα ανελαστικά Αναλυτικά Προγράμματα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, όπως και τα φτωχά προγράμματα των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο όσον αφορά στην Τέχνη, τον Πολιτισμό, τη Μουσειολογία και τη Μουσειακή Εκπαίδευση.

Το ζήτημα αυτό αναδεικνύεται και από τη συγκριτική εξέταση των προγραμμάτων σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων της χώρας σε σχέση με τα παρεχόμενα μουσειοπαιδαγωγικά μαθήματα σε κάθε παιδαγωγικό Τμή-

μα. Διαπιστώσαμε ότι από το σύνολο των Παιδαγωγικών Τμημάτων δεν παρέχουν κανένα μάθημα μουσειοπαιδαγωγικής έξι Παιδαγωγικά Τμήματα Δ.Ε. (Αθηνών, Κρήτης, Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Πατρών, Αιγαίου) και δύο Παιδαγωγικά Τμήματα Προσχολικής Αγωγής (Κρήτης, Αθηνών). Είναι σημαντικό ότι τα Τμήματα που ενέταξαν τα τελευταία χρόνια σχετικά μαθήματα, τα οποία εφοδιάζουν τους υποψήφιους εκπαιδευτικούς με στοιχειώδεις μουσειοπαιδαγωγικές γνώσεις, είναι κυρίως Τμήματα Προσχολικής Αγωγής και όχι Δημοτικής Εκπαίδευσης. Εξαιρείται το ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, το οποίο τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο παρέχει συστηματικά μαθήματα Μουσειακής Εκπαίδευσης¹². Η αναγκαιότητα αυτού του εκσυγχρονισμού στα προγράμματα σπουδών των τμημάτων Προσχολικής Αγωγής μπορεί να εξηγηθεί μέσα από την ολοένα αυξανόμενη αναγνώριση της σημασίας του εξωσχολικού μαθησιακού περιβάλλοντος, των αρχών της βιωματικής διδασκαλίας, των σύγχρονων ψυχοπαιδαγωγικών αντιλήψεων, και της παιδαγωγικής του ελεύθερου χρόνου στην προσχολική και πρωτοσχολική ηλικία (Ντολιοπούλου, 1999, 2000).

Όσον αφορά τα προγράμματα σπουδών των ΠΤΔΕ, προσφέρουν ελάχιστα και μεμονωμένα μαθήματα μουσειακής εκπαίδευσης, φανερώνοντας την αδυναμία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης να «ανοιχθεί» προς εξωσχολικά περιβάλλοντα μάθησης και διδασκαλίας, παρεκκλίνοντας από το Αναλυτικό Πρόγραμμα, αλλά και τη μεγάλη πίεση που ασκείται για περάτωση της διδακτέας ύλης. Αυτό καθίσταται φανερό και από την εξέταση των προγραμμάτων σπουδών μετεκπαίδευσης εκπαιδευτικών στα πέντε Διδασκαλεία (Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Πατρών, Αιγαίου, Κρήτης) που αποτελούν τη μελέτη περίπτωσης της έρευνάς μας.

Τρία Διδασκαλεία (Αθηνών, Ιωαννίνων, Πατρών)¹³ δεν έχουν εντάξει οργανικά στο πρόγραμμά τους μαθήματα Τέχνης, Πολιτισμού, Διαχείρισης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Μουσειακής Εκπαίδευσης, Μουσειολογίας, κτλ. Τρία Διδασκαλεία προσφέρουν σχετικά μαθήματα, το Διδασκαλείο ΠΤΔΕ Θεσσαλονίκης (Μουσειακή Αγωγή), το Διδασκαλείο ΠΤΔΕ Κρήτης/Ρεθύμνου (Μουσειακή Εκπαίδευση)¹⁴, και το Διδασκαλείο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Μουσειοπαιδαγωγική και Μουσειολογία)¹⁵.

12. Βλ. σχετικά προγράμματα σπουδών του ΠΤΔΕ Βόλου.

13. βλ. Οδηγός Σπουδών Διδασκαλείου 2008-2009, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, και τους αντίστοιχους Οδηγούς Σπουδών Διδασκαλείων ΠΤΔΕ των Πανεπιστημίων Πατρών και Ιωαννίνων.

14. βλ. Οδηγός Σπουδών Διδασκαλείου «Δημήτριος Γληνός» 2009-2010, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

15. βλ. Οδηγός Σπουδών Διδασκαλείου 2008-2009, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Εμπειρική έρευνα στους μετεκπαιδευόμενους εκπαιδευτικούς των ΠΤΔΕ

Σκοπός της έρευνας είναι να καταγράψει τις αντιλήψεις και προτάσεις των μετεκπαιδευόμενων εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης γύρω από τα εξής ζητήματα: α) τον εκπαιδευτικό ρόλο του μουσείου, β) τη διδακτική ετοιμότητα/επάρκεια των εκπαιδευτικών να ανταποκριθούν στις ανάγκες μιας σύγχρονης διδασκαλίας, πχ. έξω από τη σχολική τάξη, σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς, και γ) τη γνώση των θεσμικών και υλικολογικών προϋποθέσεων για την ανάπτυξη της συνεργασίας σχολείου και μουσείου. Επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι η διερεύνηση α) της σχέσης των εκπαιδευτικών με το μουσείο, β) του επιπέδου των γνώσεων των εκπαιδευτικών σχετικά με τις νέες μεθόδους μάθησης και τις μουσειοπαιδαγωγικές εφαρμογές, γ) των απόψεων για την ανάπτυξη εποικοδομητικής συνεργασίας ανάμεσα στο μουσείο και την εκπαιδευτική κοινότητα.

Το υλικό της έρευνας

Τα παραπάνω διερευνώνται με βάση το ερευνητικό υλικό που συνίσταται: α) στην εμπειρική έρευνα με ερωτηματολόγιο που πραγματοποιήσαμε σε 120 μετεκπαιδευόμενους εκπαιδευτικούς πέντε Διδασκαλείων ΠΤΔΕ της χώρας μας, και β) στα Προγράμματα σπουδών των Διδασκαλείων ΠΤΔΕ που εξετάσαμε με σκοπό να δούμε ως ποιο βαθμό ενσωματώνονται σ' αυτά οι νέες επιστημολογικές και μεθοδολογικές προδιαγραφές μιας σύγχρονης διδασκαλίας.

Χρόνος και τόπος διεξαγωγής της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των ακαδημαϊκών ετών 2008-2010. Σκόπιμα προηγήθηκε μια πιλοτική έρευνα το φθινόπωρο του 2008 για να δοκιμαστεί το ερωτηματολόγιο και να διαμορφωθεί η τελική μορφή του. Το πιλοτικό ερωτηματολόγιο, με 18 ερωτήσεις κλειστού και ανοικτού τύπου, μοιράστηκε σε ένα δείγμα 50 εκπαιδευτικών, μετεκπαιδευόμενων στα Διδασκαλεία ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Αιγαίου και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Οι αδυναμίες που εντοπίσαμε αφορούσαν κυρίως στην κάλυψη του ερευνώμενου θέματος και στον αποκλεισμό των κατευθυνόμενων ερωτήσεων και των ενδεχόμενων παρεκκλίσεων που προκαλούσαν οι ανοικτές ερωτήσεις. Το τελικό ερωτηματολόγιο, που ενισχύθηκε με επιπλέον 10 ερωτήσεις κλειστού τύπου, μοιράστηκε από την άνοιξη ως το φθινόπωρο του 2009 σε 120 εκπαιδευτικούς που μετεκπαιδεύονται σε στα Διδασκαλεία των ΠΤΔΕ Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Αιγαίου (Ρόδος), Πατρών, Κρήτης (Ρέθυμνο).

Το δείγμα

Το δείγμα κρίνεται επαρκές αριθμητικά καθώς αποτελείται από 120 εκπαιδευτικούς της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι μετεκπαιδευόμενοι εκπαιδευτικοί επιλέχθηκαν με κριτήρια, όπως την άμεση συνάφειά τους με το αντικείμενο της έρευνας, και την αντιπροσωπευτικότητα και ομοιογένεια του δείγματος, καθότι συνιστούν σύνολα συγγενών ως προς τα χαρακτηριστικά τους μονάδων. Από την άποψη αυτή, επιλέξαμε τη λεγόμενη δειγματοληψία κατά δεσμίδες κοινοτήτων ή κατά «κυψέλες». Η γεωγραφική προέλευση των εκπαιδευτικών παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και ως εκ τούτου δεν κρίθηκε σκόπιμο να αξιολογηθεί η γεωγραφική παράμετρος σε σχέση με τα ευρήματα.

Η μέθοδος έρευνας με ερωτηματολόγιο

Για λόγους δεοντολογίας αποφασίσαμε να διεξαγάγουμε την έρευνα με ανώνυμο ερωτηματολόγιο. Η διανομή και η εποπτεία της συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων από τους εκπαιδευτικούς έγινε από την ερευνήτρια. Έπειτα από αρκετές λεπτομερείς επεξεργασίες καταρτίστηκε ένα δομημένο σχέδιο 28 ερωτήσεων. Στην αρχή του ερωτηματολογίου τοποθετήθηκαν 9 τυπικές ερωτήσεις σχετικά με τα στοιχεία ταυτότητας του δείγματος (φύλο, ηλικία, τόπος, χρόνος υπηρεσίας, σπουδές, Β' πτυχίο) και στη συνέχεια άλλες 19 ερωτήσεις που καλούσαν τους ερωτώμενους να αυτοτοποθετηθούν σε θέματα σχετικά με την έννοια μουσείο, τη σχέση των εκπαιδευτικών με το μουσείο, τη γνώση του πολυδιάστατου κοινωνικού, ιδεολογικού, ψυχολογικού και εκπαιδευτικού ρόλου του μουσείου, τη γνώση και εφαρμογή μουσειοπαιδαγωγικών πρακτικών, το περιεχόμενο της συνεργασίας μουσείου και σχολείου και τις απόψεις τους σχετικά με τις θεσμικές και υλικοτεχνικές προϋποθέσεις αυτής της συνεργασίας.

Ως προς τον τρόπο συλλογής των απαντήσεων χρησιμοποιήσαμε κλίμακες κατασκευασμένες από πριν: κλίμακα κλειστής ερώτησης, βαθμολογική κλίμακα, ονομαστική κλίμακα, τον τύπο της δυαδικής επιλογής (Ναι-Όχι), της πολλαπλής επιλογής και της διαβαθμισμένης έντασης (από το 1 ως το 5 ή το 7).

Ως προς τον τρόπο επεξεργασίας του ερωτηματολογίου υιοθετήσαμε τον μηχανογραφικό τρόπο με τη βοήθεια του Η/Υ. Η επιλογή του συγκεκριμένου τρόπου επιβλήθηκε από τον προσιτό αριθμό των ερωτηθέντων και των ερωτήσεων, τον κλειστό τύπο των ερωτήσεων και τη συντομία των απαντήσεων.

Επεξεργασία των ερωτηματολογίων

Με βάση την επεξεργασία των πρώτων τυπικών ερωτήσεων (1-9) που αφορούν στα προσωπικά στοιχεία της ταυτότητας του δείγματος (φύλο, ηλικία, χρόνια υπηρεσίας, σπουδές) διαφαίνονται τα ακόλουθα γνωρίσματα της ταυτότητας του δείγματος:

1. Στο σύνολο των 120 μετεκπαιδευόμενων εκπαιδευτικών του δείγματος υπερτερούν αριθμητικά οι γυναίκες (71), σε ποσοστό 90%, ενώ οι άνδρες εκπαιδευτικοί (26) αποτελούν το 1/5 περίπου του δείγματος, ποσοστό 2 %.

2. Η ηλικία των μετεκπαιδευόμενων εκπαιδευτικών του δείγματος κυμαίνεται κατά μέσον όρο από 30 έως 45 έτη.

3. Το 70% των εκπαιδευτικών διαθέτουν επαγγελματική εμπειρία από 7 έως 18 χρόνια υπηρεσίας στην οργανική θέση.

4. Ως προς το μορφωτικό τους επίπεδο, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών δεν διαθέτουν δεύτερο πτυχίο (ΑΕΙ, ΤΕΙ), σε ποσοστό 95%, και σχεδόν κανένα μεταπτυχιακό ή διδακτορικό δίπλωμα, σε ποσοστό 99%.

Με βάση την επεξεργασία της πρώτης ομάδας ερωτήσεων (10, 11, 12, 13, 14), που αφορούν στη διερεύνηση των απόψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με τη σχέση των ίδιων με το μουσείο, διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητα των εκπαιδευτικών του δείγματος δηλώνει ότι έχει καλή έως αρκετά καλή σχέση με το μουσείο. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον αριθμό των επισκέψεών τους στα μουσεία: οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί, σε ποσοστό 80%, δηλώνουν ότι συνηθίζουν να επισκέπτονται τα μουσεία στον ελεύθερο χρόνο τους (πίνακας 1).

Πίνακας 1. Αριθμός εκπαιδευτικών που επισκέπτονται μουσεία

Διδασκαλεία ΠΤΔΕ	Αριθμός εκπαιδευτικών δείγματος	Ναι	Όχι
Ιωαννίνων	33	24	9
Θεσσαλονίκης	18	17	1
Πατρών	20	19	1
Κρήτης	24	23	1
Αιγαίου	25	18	7
Σύνολο εκπαιδευτικών	120	101	19
Ποσοστό		84,2%	15,8%

Συνδυάζοντας τα αριθμητικά δεδομένα του πίνακα 1 με τον τόπο οργανικής θέσης των εκπαιδευτικών διαπιστώνεται μεγάλη συνάρτηση ανάμεσα στον αριθμό των επισκέψεων στα μουσεία και τον τόπο εργασίας των εκπαιδευτικών. Με άλλα λόγια, περισσότερες φορές επισκέφθηκαν μουσεία οι εκπαιδευτικοί που εργάζονται σε σχολεία μεγαλύτερων πόλεων, πρωτεύουσες νομών και μεγάλων δήμων. Αντίθετα, λιγότερες φορές ή και καθόλου επισκέφθηκαν μουσεία οι εκπαιδευτικοί των επαρχιακών σχολείων, γεωγραφικά απομακρυσμένων από τα αστικά κέντρα.

Ανεξάρτητα, όμως, από τη δήλωση των ίδιων των εκπαιδευτικών για τη θετική σχέση τους με το μουσείο και τον ικανοποιητικό αριθμό των επισκέψεών τους, είναι απαραίτητο να εξετάσει κανείς βαθύτερα τη σχέση μουσείου και εκπαιδευτικών διερευνώντας τις απόψεις τους γύρω από ουσιαστικότερες πτυχές του θέματος, όπως η πρόσληψη της έννοιας μουσείο¹⁶. Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με την έννοια μουσείο ιεραρχούνται ως εξής:

1 ^η επιλογή: το μουσείο είναι χώρος καλλιέργειας ιστορικής μνήμης	(55)
2 ^η επιλογή: το μουσείο είναι χώρος πολιτισμικής αγωγής	(52)
3 ^η επιλογή: το μουσείο είναι χώρος φύλαξης έργων τέχνης	(23)
4 ^η επιλογή: είναι χώρος επικοινωνίας & ψυχαγωγίας	(18)
5 ^η επιλογή: είναι εκθετήριο	(14)
6 ^η επιλογή: είναι θεσμός του κράτους	(4)
7 ^η επιλογή: είναι χώρος προσέλκυσης τουριστών	(2)

Στη συγκεκριμένη ιεράρχηση των επιλογών των εκπαιδευτικών μπορεί να ανιχνεύσει κανείς παραδοσιακές/συμβατές αντιλήψεις σχετικά με το τι είναι μουσείο και ταυτόχρονα να αντλήσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με το επίπεδο των γνώσεων και της ενημέρωσης των μετεκπαιδευόμενων εκπαιδευτικών γύρω από το ρόλο που επιτελεί το μουσείο.

Η επικρατέστερη επιλογή, ότι το μουσείο είναι χώρος καλλιέργειας ιστορικής μνήμης, δηλώνει την ισχύ της παραδοσιακής αντίληψης αναφορικά με τον ιδεολογικό ρόλο του μουσείου¹⁷. Η πρόσληψη του μουσειακού χώρου ως χώρου καλλιέργειας ιστορικής μνήμης ανάγει το Μουσείο σε μέσο συ-

16. Βλ. Ερώτηση 11: Τι θεωρείτε ότι είναι Μουσείο; βάλτε τον αριθμό 1 για το σημαντικότερο και το 7 για το λιγότερο σημαντικό.

17. Η προτίμηση αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα αποτελέσματα έρευνας στη Βρετανία, κατά την οποία οι εκπαιδευτικοί προέκριναν ως κύριο όφελος του Μουσείου την «απόλαυση, έμπνευση, δημιουργικότητα», σύμφωνα με την Hooper-Greenhill, 2007, σ. 108.

γκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων και ενός ομογενοποιημένου παρελθόντος, καθώς οι εκπαιδευτικοί παρουσιάζονται να επιζητούν τη μοναδική και «αντικειμενική» αλήθεια για το παρελθόν, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στα μουσειακά αντικείμενα (Νάκου, 2001, 2009). Η θετικιστική αυτή προσέγγιση φανερώνει έναν ιστορικό ντετερμινισμό όσον αφορά την διαμόρφωση και εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων και καταδεικνύει τις ισχύουσες ακόμα και σήμερα παραδοσιακές πεποιθήσεις για τον χώρο του μουσείου αλλά και της Ιστορίας (Βούρη, 2002). Λόγω, λοιπόν, της ταύτισης της Ιστορίας με το Έθνος-Κράτος, και συνεπώς με την κρατική ιδεολογία, μικρός αριθμός ερωτηθέντων θεωρεί το Μουσείο «θεσμό του κράτους», συνεπώς χώρο συγκεντρωτικό, ιδεολογικά φορτισμένο και μονοσήμαντο. Η στενή σύνδεση κρατικής ιδεολογίας και Μουσείου φαίνεται να μην έχει απασχολήσει μεγάλη μερίδα εκπαιδευτικών.

Αντίθετα, η αναγνώριση του μουσείου ως μέσου πολιτισμικής αγωγής, (δεύτερη κατά σειρά επιλογή), παρόλο που απηχεί εν δυνάμει μια σύγχρονη μουσειακή αντίληψη, εμπεριέχει εσωτερικές αντιφάσεις σε σχέση τόσο με την προτεραιότητα που αποδίδεται στην καλλιέργεια ιστορικής μνήμης όσο και με τη μονοσήμαντη πρόσληψη της έννοιας του μουσείου ως χώρου φύλαξης έργων τέχνης (τρίτη επιλογή). Η υποβάθμιση της επικοινωνιακής και ψυχαγωγικής λειτουργίας του μουσείου υποδηλώνει αφενός την επιφανειακή γνώση και την έλλειψη ενημέρωσης των εκπαιδευτικών γύρω από μουσειολογικά θέματα και αφετέρου την ταύτιση του μουσειακού χώρου με τον διδασκαλισμό. Η διαπίστωση αυτή μένει να επαληθευτεί συνδυαστικά με άλλες ερωτήσεις από την ανάλυση παρακάτω.

Για να ελέγξουμε την εγκυρότητα της διαπίστωσης σχετικά με τον πρωτεύοντα ρόλο του μουσείου στην καλλιέργεια ιστορικής μνήμης, τη συσχετίσαμε με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών στην ερώτηση 12, αν δηλ. τα μουσεία είναι «εργαλεία κρατικής ιδεολογίας». Από το σύνολο των 120 ερωτηθέντων εκπαιδευτικών απάντησαν θετικά 50 εκπαιδευτικοί, ποσοστό λίγο κάτω από το 50%, αρνητικά 58 εκπαιδευτικοί, ποσοστό 48%, ενώ δεν απάντησαν καθόλου 12 εκπαιδευτικοί, ποσοστό 10%. Από τον συσχετισμό των παραπάνω στοιχείων, διαπιστώνεται μια σημαντική απόκλιση: το 50% σχεδόν του συνόλου των εκπαιδευτικών δεν συμφωνεί με την άποψη ότι το μουσείο είναι «εργαλείο κρατικής ιδεολογίας». Αυτό το στοιχείο θα μπορούσε να αποδυναμώσει την απόλυτη αποδοχή του μουσείου ως χώρου καλλιέργειας ιστορικής μνήμης, καθώς δεν θεωρείται ότι ταυτίζεται με την κρατική ιδεολογία. Απεναντίας, όμως, η απάντηση αυτή ενισχύει την πεποίθησή μας ότι η κρατική ιδεολογία ενυπάρχει στις συνειδήσεις των εκπαιδευτικών σχεδόν ντετερμινιστικά και χωρίς να χρρίζει κριτικής προσέγγισης ή περαι-

τέρω θεώρησης, γι' αυτό και δεν εκλαμβάνεται αρνητικά.

Η ταύτιση αυτή του Μουσείου με την ιστορική συνείδηση και την «αλήθεια» για το εθνικό παρελθόν, φανερώνει τις παραδοσιακές αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για τον μουσειακό χώρο, που, πολύ εύστοχα, χαρακτηρίζεται από τον Πασχαλίδη (2001, σ. 214), ως «διδασκτική μηχανή στο πλαίσιο της οποίας κατοχυρώθηκαν και νομιμοποιήθηκαν: α. η εποπτικότητα όχι ως απλή αναπαράσταση αλλά ως Εποπτεία, β. η παρουσίαση όχι ως υπόδειξη αλλά ως Απόδειξη, γ. η έκθεση όχι ως μια ιδιαίτερη παράθεση ή σύνθεση αλλά ως Μάθηση και δ. η ίδια η τάξη του όχι ως συγκεκριμένη κατασκευή αλλά ως ανασύσταση του πραγματικού, ως η ίδια η Αλήθεια».

Στη συνέχεια διερευνήσαμε τις γνώσεις των εκπαιδευτικών του δείγματος για τους τρόπους οργάνωσης (αντικειμενοκεντρικής και ανθρωποκεντρικής) των ελληνικών μουσείων (ερώτηση 16), με ό, τι αυτοί οι όροι συνεπάγονται τόσο για την κατανόηση της διαμόρφωσης των κοινωνιών του παρελθόντος όσο και για την αντίληψη για το σύγχρονο παρόν. Στην πρώτη επιλογή (αντικειμενοκεντρικά μουσεία) λάβαμε 93 απαντήσεις (ποσοστό 77%), και στη δεύτερη επιλογή (ανθρωποκεντρικά μουσεία) 16 απαντήσεις (ποσοστό 13%), ενώ δεν απάντησαν καθόλου 19 εκπαιδευτικοί (ποσοστό 15%). Εξετάσαμε την αξιοπιστία των παραπάνω αποτελεσμάτων μοιράζοντας δύο διαφορετικές διατυπώσεις της ερώτησης 16. Συγκεκριμένα, στους 57 εκπαιδευτικούς των Διδασκαλείων Ιωαννίνων και Αιγαίου μοιράσαμε την ερώτηση 16 με δοσμένες επεξηγήσεις των δύο μουσειολογικών όρων, ενώ από τους υπόλοιπους 63 εκπαιδευτικούς των Διδασκαλείων Θεσσαλονίκης, Πατρών και Κρήτης ζητήσαμε να προσδιορίσουν οι ίδιοι τη σημασία των δύο όρων. Οι απαντήσεις της πρώτης ομάδας έδειξαν την ευθυκρισία των εκπαιδευτικών να επιλέξουν την απάντηση αντικειμενοκεντρικά. Αντίστοιχα, οι εκπαιδευτικοί της δεύτερης ομάδας, παρόλο που επέλεξαν την απάντηση αντικειμενοκεντρικά, έδειξαν μεγάλη αδυναμία να προσδιορίσουν τη σημασία του όρου¹⁸.

18. Παραθέτουμε ενδεικτικά παραδείγματα των απαντήσεων:

Αντικειμενοκεντρικά	Ανθρωποκεντρικά
Χωρίζονται ανά είδος: αγάλματα, εργαλεία	Κατατάσσονται ανάλογα με την ιστορική περίοδο
Δεν μπορώ να εξηγήσω τους όρους	Το κέντρο βάρους πέφτει στους επισκέπτες
Με βάση τη θεματολογία, τα γεγονότα	Με βάση τον άνθρωπο και τη δράση του
Προσαρμογή του επισκέπτη στα αντικείμενα	Δεν καταλαβαίνω τους όρους
Έχουν ως κέντρο τα εκθέματα	Στοχεύουν στην επίδραση των επισκεπτών

Πληρέστερη εικόνα για το επίπεδο των μουσειολογικών και μουσειοπαιδαγωγικών γνώσεων των εκπαιδευτικών αποκομίζουμε από την επεξεργασία των ομάδων ερωτήσεων, που αφορούν στις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τις δυνατότητες αξιοποίησης του μουσείου στη διδασκαλία, την εξοικείωσή τους με την εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων και μουσειοπαιδαγωγικών πρακτικών (15, 16, 17, 20), τον βαθμό κατανόησης του πολυδιάστατου ρόλου του μουσείου (21, 22, 23, 24, 25, 26), τα οφέλη της συνεργασίας μουσείου και σχολείου (24, 27, 28), και τις προϋποθέσεις αυτής της συνεργασίας (18, 19, 23).

Αναφορικά με τον εκπαιδευτικό ρόλο του μουσείου (ερώτηση 17)¹⁹, όλοι οι ερωτηθέντες εκπαιδευτικοί τον αναγνώρισαν θετικά, σε ποσοστό 100%.

Όσον αφορά στην εξοικείωση των εκπαιδευτικών με την ξενάγηση των μαθητών/τριών στα μουσεία²⁰, διαπιστώνεται ότι από το σύνολο των 120 εκπαιδευτικών πολλαπλή εμπειρία ξενάγησης είχαν μόνο 30 εκπαιδευτικοί (3-5 φορές), 40 εκπαιδευτικοί 1 με 2 φορές, και 20 εκπαιδευτικοί καμία φορά.

Πίνακας 2. Η εμπλοκή διαφόρων φορέων στην ξενάγηση

Επιλογές	Διδ/λείο Ιωαν/νων	Θεσ/νίκης	Πατρών	Κρήτης	Αιγαίου	Σύνολο
δάσκαλος	12	9	6	5	12	44
ξεναγός	18	8	6	11	7	50
αρχαιολόγος	3	3	5	3	3	17
μουσειοπαιδαγωγός	4	2	5	6	2	19
υπάλληλος	4	7	5	5	4	25

Όσον αφορά στον υπεύθυνο της ξενάγησης, οι ποσοτικοποιημένες απαντήσεις των εκπαιδευτικών στον πίνακα 2 δίνουν προβάδισμα στον ξεναγό του μουσείου (50), έπειτα στον δάσκαλο (44) και τον υπάλληλο (25), και τελευταίο τοποθετούν τον μουσειοπαιδαγωγό (19) και τον αρχαιολόγο (17). Από τα παραπάνω αναδεικνύεται ότι η ξενάγηση των μαθητών στο μουσείο δεν φαίνεται να έχει ουσιαστικό περιεχόμενο καθώς γίνεται είτε με ερασιτεχνικό τρόπο από ανειδίκευτους στην πλειονότητά τους «ξεναγούς», είτε

19. Ερώτηση 17. Θεωρείτε ότι το Μουσείο μπορεί να είναι και χώρος εκπαίδευσης των μαθητών/τριών;

20. Ερώτηση 15. Ποιος έκανε την ξενάγηση των μαθητών στο Μουσείο;

από καταρτισμένους αποφοίτους των Σχολών Ξεναγών, οι οποίοι όμως υλοποιούν μόνο ένα συγκεκριμένο είδος δραστηριοτήτων από αυτές που μπορούν να πραγματοποιηθούν στο μουσειακό χώρο (Νικονάνου, 2010).

Σύμφωνα με τη Νικονάνου (2010), ο όρος ξεναγός και το επάγγελμα του ξεναγού παραπέμπουν σε ένα παθητικό κοινό και μία παραδοσιακού τύπου ξενάγηση, που προαπαιτεί συγκεκριμένους τρόπους αλληλεπίδρασης μεταξύ του υπευθύνου διεξαγωγής της και των επισκεπτών και δεν συμπεριλαμβάνει παιδαγωγικές και εμψυχωτικές δραστηριότητες. Οι ξεναγήσεις των μαθητών στα μουσεία δεν εγγυώνται από μόνες τους την παιδευτική αποτελεσματικότητά τους καθώς παραμένουν αθέατες οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιούνται. Τόσο οι διδακτικές ξεναγήσεις όσο και οι ψυχαγωγικές με απτικές δραστηριότητες (hands-on) δεν είναι απαραίτητα και εκπαιδευτικές, καθώς συχνά αποτυγχάνουν να κινητοποιήσουν συγκεκριμένες διανοητικές διεργασίες (minds-on) στο μυαλό των επισκεπτών (Hein, 1998). Συνεπώς, η διεξαγωγή ενός εκπαιδευτικού προγράμματος στο σύγχρονο μουσείο υλοποιείται πλέον από εμψυχωτές, οι οποίοι βασιζόμενοι στην παιδαγωγική του ελεύθερου χρόνου ενθαρρύνουν την εμψυχωτική διδακτική, την επικοινωνιακή προσέγγιση, τη συναισθηματική νοημοσύνη και τη συμμετοχική εμπειρία (Νικονάνου, 2010)²¹.

Η ανάγκη ενσωμάτωσης στην εκπαιδευτική διαδικασία των παραπάνω σύγχρονων τάσεων της παιδαγωγικής (Ντολιοπούλου, 1999) διαφαίνεται και στις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για μια εποικοδομητική διδασκαλία στο μουσείο (μουσειολογικές, λειτουργικές, οργανωτικές, υλικοτεχνικές²², διδακτικές²³), όπως αυτές ιεραρχούνται παρακάτω:

1^η επιλογή: η χρήση εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα μουσεία (62)

2^η επιλογή: η παρουσία εξειδικευμένου προσωπικού (45)

21. Σύμφωνα με τη Νικονάνου, 2010, σ.119, σε αντίθεση με τους όρους «μουσειο-παιδαγωγός», που συχνά σχεδιάζει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα χωρίς όμως απαραίτητα να το υλοποιεί ο ίδιος, «εκπαιδευτής», που είναι πολύ γενικός και δεν αναδεικνύει τα βασικά χαρακτηριστικά της μαθησιακής διαδικασίας στο μουσειακό χώρο, «ερμηνευτής», που μεσολαβεί ανάμεσα στην έκθεση, το έκθεμα και τον επισκέπτη, χωρίς όμως να προϋποθέτει την ενεργητική του στάση.

22. Ερώτηση 18. Ποιες προϋποθέσεις πρέπει να καλύπτουν τα Μουσεία για να υπηρετήσουν εκπαιδευτικές ανάγκες; αριθμείστε με 6 αυτό που θεωρείτε σημαντικότερο και με 1 το λιγότερο σημαντικό.

23. Ερώτηση 19. Τι απαιτείται για τη διδακτική αξιοποίηση του Μουσείου από τον εκπαιδευτικό; αριθμείστε με 7 αυτό που θεωρείτε σημαντικότερο και με 1 το λιγότερο σημαντικό.

3^η επιλογή: η λειτουργία Εκπαιδευτικού Τμήματος (34)

4^η επιλογή: ο υλικοτεχνικός εξοπλισμός (20)

5^η επιλογή: κατάλληλος χώρος για εκπαίδευση μαθητών (19)

Η προτεραιότητα που αποδίδουν οι εκπαιδευτικοί στα εκπαιδευτικά προγράμματα των μουσείων μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τη μικρή εμπειρία τους στην εφαρμογή τέτοιων προγραμμάτων. Το συμπέρασμά μας αυτό προκύπτει από τις απαντήσεις που δίνουν στη σχετική ερώτηση 20²⁴, όπου η πλειονότητα των εκπαιδευτικών του δείγματος απάντησαν, σε ποσοστό πάνω από 50%, ότι δεν έχουν εφαρμόσει εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων (πίνακας 3).

Πίνακας 3. Χρήση εκπαιδευτικών προγραμμάτων από τους εκπαιδευτικούς

Διδασκαλεία ΠΤΔΕ	Αριθμός Εκπαιδευτικών δείγματος	Ναι	Ποσοστό	Όχι	Ποσοστό
Ιωαννίνων	33	10		23	
Θεσσαλονίκης	18	4		14	
Πατρών	20	7		13	
Κρήτης	24	12		12	
Αιγαίου	25	11		13	
Σύνολο εκπαιδευτικών	120	44	36,6%	75	62,5%

Σύμφωνα με τις παραπάνω απαντήσεις, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών του δείγματος, σε ποσοστό πάνω από 50%, απάντησε ότι δεν έχει εφαρμόσει εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων, γεγονός που εκφράζει όχι μόνο την έλλειψη επαφής τους με αυτήν την παιδαγωγική προσέγγιση αλλά και την ανάγκη τους για εκπαίδευση σε ρεαλιστικά / πρακτικά περιβάλλοντα μάθησης, όπως είναι ο μουσειακός χώρος (Vemi and Kanari, 2008). Όσοι από τους εκπαιδευτικούς απάντησαν ότι έχουν συμμετάσχει σε Εκπαιδευτικά Προγράμματα μουσείων, αυτά κατά κανόνα προέρχονται από

24. Ερώτηση 20. Τα σύγχρονα μουσεία παρέχουν εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές/τριες σχολείων. Έχετε εφαρμόσει κάποια; Αν Ναι, ποια είναι αυτά;

τα τοπικά μουσεία, κυρίως του Ηρακλείου, των Χανίων και της Θεσσαλονίκης. Απουσιάζουν εντελώς σχεδόν τα εκπαιδευτικά προγράμματα των μουσείων της Αθήνας, κάτι που μπορεί να ερμηνευτεί με βάση τον τύπο εργασίας των εκπαιδευτικών σε επαρχιακά σχολεία της περιφέρειας Ηπείρου, Μακεδονίας, Δυτικής Πελοποννήσου, Κρήτης και Ρόδου.

Όσον αφορά στις απαιτήσεις της διδασκαλίας στο χώρο του μουσείου (ερώτηση 19), οι εκπαιδευτικοί του δείγματος ορίζουν και ιεραρχούν κάποιες προϋποθέσεις, που θα τους διευκόλυναν να αξιοποιήσουν το μουσείο διδακτικά²⁵:

1^η επιλογή: η ανάγκη μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών στη μουσειοπαιδαγωγική

2^η επιλογή: η ανάγκη θεσμοθέτησης της συνεργασίας σχολείου και μουσείου

3^η επιλογή: η ένταξη μαθημάτων μουσειοπαιδαγωγικής στο Πρόγραμμα Σπουδών

4^η επιλογή: η τροποποίηση Αναλυτικού προγράμματος Δημοτικής Εκπαίδευσης

5^η επιλογή: η γνώση ειδικής διδακτικής

6^η επιλογή: η παρακολούθηση μαθημάτων μουσειολογίας.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί όχι μόνο συνειδητοποιούν την έλλειψη δικής τους, προσωπικής, κατάρτισης στο αντικείμενο αλλά και ότι αναγνωρίζουν την προβληματική σχέση μουσείου-σχολείου, την έλλειψη θεσμοθετημένης συνεργασίας μεταξύ τους, την ανάγκη εκσυγχρονισμού των προγραμμάτων σπουδών αλλά και την ανελαστικότητα του Αναλυτικού Προγράμματος. Παρόλα αυτά, η «γνώση ειδικής διδακτικής» κατατάσσεται προτελευταία, γεγονός που φανερώνει την αδυναμία κατανόησης της μουσειοπαιδαγωγικής ως παιδαγωγικής πράξης που βασίζεται εν μέρει στη σύγχρονη διδακτική χωρίς να αποτελεί μόνο ψυχαγωγική δραστηριότητα ή μόνο εναλλακτική μέθοδο προσέγγισης του μουσειακού χώρου.

Αναφορικά με τα σχολικά μαθήματα που προσφέρονται για διδασκαλία στο μουσείο²⁶, οι εκπαιδευτικοί ιεραρχούν 4 μαθήματα: Ιστορία, Γλώσσα, Μελέτη Περιβάλλοντος και Γεωγραφία, ενώ υποβαθμίζουν τα Εικαστικά και Φυσικομαθηματικά μαθήματα (πίνακας 4).

25. Ερώτηση 19. Τι απαιτείται για τη διδακτική αξιοποίηση του Μουσείου από τον εκπαιδευτικό;

26. Ερώτηση 21. Σε ποια μαθήματα χρησιμεύει η επίσκεψη των μαθητών/τριών στο Μουσείο και γιατί;

Πίνακας 4. Προκρινόμενα σχολικά μαθήματα για διδασκαλία στο μουσείο

Μαθήματα	Διδασκαλείο Ιωαννίνων	Θεσ/νίκης	Πατρών	Κρήτης	Αιγαίου	Σύνολο
Ιστορία	30	16	19	23	14	102
Μελέτη περιβάλλοντος	10	8	5	8	7	38
Γλώσσα	15	5	8	15	4	47
Εικαστικά	4	4	6	5	6	25
Θρησκευτικά	3	3	7	4	5	22
Φυσικά	5	4	4	3	3	19
Γεωγραφία	13	3	3	3	2	24
Μαθηματικά	-	2	2	3	2	9

Τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα αναδεικνύουν τη δυσκολία των εκπαιδευτικών να εργασθούν διαθεματικά αλλά και διεπιστημονικά, διδάσκοντας «μη παραδοσιακά» μαθήματα στο μουσειακό χώρο, μέσω της μη λεκτικής/γραφτής επικοινωνίας, μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας, των πειραμάτων και των δημιουργικών / βιωματικών δραστηριοτήτων (όπως απαιτούν τα μαθήματα φυσικών επιστημών και εικαστικών). Η παραπάνω ιεράρχηση των μαθημάτων συσχετίστηκε με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών στην ερώτηση 22 σχετικά με τη σκοπιμότητα που υπηρετούν οι επισκέψεις των μαθητών στα μουσεία²⁷:

1^η επιλογή: εναλλακτικοί τρόποι πρόσληψης της γνώσης (46)

2^η επιλογή: καλλιέργεια εθνικής ταυτότητας (40)

3^η επιλογή: μετάδοση διαπολιτισμικών αρχών (40)

4^η επιλογή: φυχαγωγία (37)

5^η επιλογή: διάδοση πολιτισμού (35)

6^η επιλογή: εκπαίδευση επισκεπτών (32)

Η επικρατέστερη άποψη των εκπαιδευτικών φανερώνει την επίγνωση τους σχετικά με τις μονολιθικές και ξεπερασμένες πρακτικές που συντηρεί και αναπαράγει το σχολείο, καθώς πρεσβεύει ότι βασικότερος σκοπός της επίσκεψης των μαθητών στο μουσείο είναι η εξοικείωσή τους με εναλλακτικούς τρόπους διδασκαλίας. Παρόλα αυτά, η δεύτερη επιλογή στην ιεράρχηση των σκοπών του μουσείου, της εθνικής διαπαιδαγώγησης των μαθητών, σε συσχετισμό με την προτεραιότητα του μαθήματος της Ιστορίας στο

27. Ερώτηση 22. Ποια αποτελέσματα αναμένετε από την επίσκεψη των μαθητών/τριών στο Μουσείο; βάλτε τον αριθμό 6 σε αυτό που θεωρείτε σημαντικότερο και τον αριθμό 1 στο λιγότερο σημαντικό.

μουσείο (βλ. πίνακα 4), επιβεβαιώνει το συμπέρασμά μας για τη συνύπαρξη παραδοσιακών και σύγχρονων αντιλήψεων στις εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών για τα μουσειοεκπαιδευτικά ζητήματα. Το συμπέρασμα αυτό φανερώνει επίσης τη σύγχυση και την αμφιταλάντευση των εκπαιδευτικών ανάμεσα στη σύγχρονη και την παραδοσιακή εθνοκεντρική λειτουργία του μουσείου, απόρροια όχι μόνο της ελλιπούς θεωρητικής τους κατάρτισης αλλά και των παγιωμένων αντιλήψεών τους για την εθνική ταυτότητα και την ιστορική μνήμη.

Το παραπάνω συμπέρασμα επιβεβαιώνεται και από την επεξεργασία των επόμενων συνδυαστικών ερωτήσεων (23, 24, 25, 26) που αφορούν στην αυτοαξιολόγηση της διδακτικής επάρκειας των εκπαιδευτικών και την αιτιολόγηση της ανεπάρκειάς τους²⁸. Ο καταμερισμός των θετικών (62) και αρνητικών (58) απαντήσεων στην ερώτηση 25 φανερώνει την υπερεκτίμηση των εκπαιδευτικών όσον αφορά στη διδακτική τους επάρκεια στο χώρο του μουσείου. Η διαπίστωση αυτή ακυρώνεται από μόνη της αν συσχετιστεί με προηγούμενες διαπιστώσεις μας σχετικά με τη μικρή συχνότητα των επισκέψεων των εκπαιδευτικών στα μουσεία, την ελάχιστη χρήση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, την ελλιπή μουσειοπαιδαγωγική τους κατάρτιση κλπ. Η παραπάνω αναντιστοιχία δεν μας επιτρέπει να δεχτούμε ανεπιφύλακτα τη θετική αυτοαξιολόγηση των εκπαιδευτικών όσον αφορά στη διδακτική τους επάρκεια. Αντίθετα, όσοι εκπαιδευτικοί (58) αναγνώρισαν την ανεπάρκειά τους να διδάξουν στο μουσείο την αιτιολογούν με βάση τα εξής²⁹: την ελλιπή κατάρτισή τους, το έλλειμμα γνώσης, την αδιαφορία του ίδιου του εκπαιδευτικού για αυτοεπιμόρφωση, και την αδιαφορία του κράτους για τους εκπαιδευτικούς (πίνακας 5).

Πίνακας 5. Αιτιολόγηση της διδακτικής ανεπάρκειας των εκπαιδευτικών

Διαβαθμισμένες επιλογές	Διδασκαλείο Ιωαννίνων	Διδασκαλείο Αιγαίου	Σύνολο
1. άγνοια νέων μεθόδων	4	6	10
2. ελλιπής κατάρτιση	7	12	19
3. έλλειμμα γνώσης	6	6	12
4. αδιαφορία κράτους	8	2	10
5. αδιαφορία εκπαιδευτικού	5	5	10
Σύνολο	30	31	61

28. Ερώτηση 25. Θεωρείτε ότι ο/η εκπαιδευτικός είναι σε θέση να αξιοποιήσει το μουσείο στη διδασκαλία;

29. Ερώτηση 25.α. Αν Όχι, που οφείλεται η αδυναμία των εκπαιδευτικών;

Εξετάσαμε επίσης τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την προετοιμασία που απαιτείται για την πραγματοποίηση της επίσκεψης των μαθητών στο μουσείο (ερώτηση 23)³⁰. Όπως διαπιστώνεται, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών θεωρεί απαραίτητη τη διδακτική προετοιμασία για την επίσκεψη των μαθητών στο μουσείο ιεραρχώντας με την ακόλουθη σειρά τους τρόπους προετοιμασίας του εκπαιδευτικού:

- α) ενημέρωση εκπαιδευτικών για τα μουσειακά εκθέματα (65)
- β) σύνταξη φύλλου εργασίας για τους μαθητές (39)
- γ) διδασκαλία του μαθήματος πρώτα στην τάξη (39)
- δ) εξασφάλιση εμφυχωτή/ μουσειοπαιδαγωγού (19)

Με βάση τις συγκεκριμένες επιλογές, η πλειονότητα των εκπαιδευτικών θεωρεί περισσότερο αναγκαία την ενημέρωση του εκπαιδευτικού γύρω από τα μουσειακά εκθέματα καθώς και τη σύνταξη φύλλου εργασίας. Η ανάγκη για συνεργασία των εκπαιδευτικών με τον μουσειοπαιδαγωγό υποβαθμίζεται και εδώ, καθώς θεωρείται ότι ο εκπαιδευτικός καθίσταται ικανός να οργανώσει μία παιδαγωγική δράση στο μουσειακό χώρο μετά από την κατάλληλη επιμόρφωση / προετοιμασία του και συνεπώς δε χρειάζεται να υπάξει αλληλεπίδραση μεταξύ αυτού, των μαθητών και του εμφυχωτή/μουσειοπαιδαγωγού.

Χρήσιμες πληροφορίες μας παρέχουν και οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τις δεξιότητες που αναπτύσσουν οι μαθητές στο μουσείο (ερώτηση 24)³¹, η ιεράρχηση των οποίων έχει ως εξής:

- 1^η επιλογή: η αύξηση της παρατηρητικότητας των μαθητών (62)
- 2^η επιλογή: οι γνωστικές δεξιότητες (ικανότητα ανάλυσης, σύνθεσης) (59)
- 3^η επιλογή: οι πνευματικές δεξιότητες (52)
- 4^η επιλογή: η ανάπτυξη κριτικής σκέψης (46)
- 5^η επιλογή: ψυχοκινητικές δεξιότητες (43)
- 6^η επιλογή: η δημιουργική φαντασία (36)

Οι συγκεκριμένες επιλογές των εκπαιδευτικών δείχνουν την προσήλωσή τους στην παραδοσιακή παιδαγωγική, που προάγει τους λεκτικούς και λογικομαθηματικούς τύπους νοημοσύνης και εφαρμόζεται σε μεγάλο βαθμό και στην ελληνική σχολική εκπαίδευση (Gardner, 1993· Ντολιοπούλου, 1999). Αντίθετα, η ανάπτυξη κριτικής σκέψης, οι ψυχοκινητικές ικανότητες, η δημιουργικότητα, ο αυτοσχεδιασμός, η φαντασία, η αυτοέκφραση κλπ. στοιχεία που ανήκουν σε τύπους νοημοσύνης, όπως η διαπροσωπική, εν-

30. Ερώτηση 23. Πρέπει να προετοιμάζεται ο/η εκπαιδευτικός πριν την επίσκεψη των μαθητών στο Μουσείο; Αν ναι, με ποιον τρόπο;

31. Ερώτηση 24. Ποιες δεξιότητες μπορούν να αναπτύξουν οι μαθητές/τριες κατά τη διδασκαλία στο χώρο του μουσείου;

δοπροσωπική, σωματική-κιναισθητική (Gardner, 1993), φαίνεται να μην ενδιαφέρουν τους εκπαιδευτικούς, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι το μουσείο χρησιμοποιείται ως χώρος επαλήθευσης των σχολικών γνώσεων με μονολιθικές διδακτικές μεθόδους και συμβατικούς διδακτικούς στόχους.

Όσον αφορά στις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τις ωφέλειες που αποκομίζουν οι ίδιοι από την επίσκεψη στο μουσείο³², αυτές ιεραρχούνται ως εξής:

1 ^η επιλογή: η εξοικείωση με καινοτόμες προσεγγίσεις	(31)
2 ^η επιλογή: η εξάσκηση σε διαθεματικές προσεγγίσεις	(28)
3 ^η επιλογή: η αναθεώρηση της άποψης για το «άψυχο» μουσείο	(24)
4 ^η επιλογή: η αξιοποίηση εκθεμάτων του μουσείου στη διδασκαλία	(20)
5 ^η επιλογή: η ενημέρωση για εκπαιδευτικά προγράμματα	(15)
6 ^η επιλογή: η κατανόηση της έννοιας του ιστορικού χρόνου	(12)

Στην παραπάνω ιεράρχηση, οι εκπαιδευτικοί προκρίνουν την εξοικείωση με καινοτόμες εφαρμογές και -ισοδύναμα σχεδόν- την εξάσκηση σε διαθεματικές προσεγγίσεις, δηλαδή αυτό που τους λείπει και τους είναι απαραίτητο στη διδασκαλία.

Όσον αφορά στην ιεράρχηση των ωφελειών του μουσείου για τους μαθητές/τριες³³, προκρίνονται με την ακόλουθη ιεραρχική σειρά οι εξής ωφέλειες:

1 ^η επιλογή: η διεύρυνση του πολιτιστικού ορίζοντα	(61)
2 ^η επιλογή: η εξοικείωση με νέους εναλλακτικούς τρόπους μάθησης	(53)
3 ^η επιλογή: η κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών	(45)
4 ^η επιλογή: η κατανόηση της έννοιας του πολιτισμού	(30)
5 ^η επιλογή: η απόκτηση καλών συνηθειών	(19)
6 ^η επιλογή: η κατανόηση της έννοιας της αλλαγής/εξέλιξης στην ιστορία	(19)
7 ^η επιλογή: η ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας	(16)
8 ^η επιλογή: η ψυχαγωγία	(8)

Όπως διαπιστώνεται από τη συγκεκριμένη αξιολόγηση των ωφελειών που αποκομίζουν οι μαθητές από τη διδασκαλία στο μουσείο, μεγαλύτερη σημασία αποδίδουν οι εκπαιδευτικοί στη διεύρυνση του πολιτιστικού ορίζοντα (61) και την εξοικείωση των μαθητών με εναλλακτικούς τρόπους μάθησης (53), επιλογές που συμφωνούν με τα ευρήματα προηγούμενων συνδυαστικών ερωτήσεων.

32. Ερώτηση 27. Τι κερδίζει ο εκπαιδευτικός από την επίσκεψη στο Μουσείο;

33. Ερώτηση 28. Τι κερδίζουν οι μαθητές/τριες από την επίσκεψη στο Μουσείο;

Τελικές διαπιστώσεις

Από την επεξεργασία των ερωτηματολογίων της έρευνας και τον συσχετισμό των ευρημάτων προκύπτουν οι ακόλουθες διαπιστώσεις:

1. Οι περισσότεροι από τους 120 εκπαιδευτικούς του δείγματος θεωρούν ότι έχουν «καλή» έως «αρκετά καλή» σχέση με το μουσείο, μια άποψη που επιβεβαιώνεται αρχικά από το υψηλό ποσοστό των εκπαιδευτικών που δηλώνουν ότι συνηθίζουν να επισκέπτονται μουσεία στον ελεύθερο χρόνο τους (80%). Αυτή η πρώτη θετική εντύπωση που αποκομίζουμε όσον αφορά στη σχέση των εκπαιδευτικών με το μουσείο, ακυρώνεται ουσιαστικά από τη χαμηλή συχνότητα των σχολικών επισκέψεων τους στα μουσεία. Τρεις με πέντε σχολικές επισκέψεις που συγκεντρώνει, κατά μέσο όρο, κάθε εκπαιδευτικός στη διάρκεια της υπηρεσίας του στην οργανική θέση (8 - 18 έτη), είναι ένας πολύ μικρός αριθμός, που δείχνει μάλλον μια «όχι ιδιαίτερα καλή» σχέση των εκπαιδευτικών με το μουσείο.

2. Η συχνότητα των σχολικών επισκέψεων στα μουσεία συναρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τόπο εργασίας των εκπαιδευτικών (αστικά κέντρα - επαρχία). Η συγκεκριμένη συνάρτηση αναδεικνύει ουσιαστικά το πρόβλημα του πολιτιστικού συγκεντρωτισμού και ταυτόχρονα, την απουσία διευρυμένου δικτύου ενημέρωσης των εκπαιδευτικών γύρω από μουσειοπαιδαγωγικά θέματα.

3. Το επίπεδο των γνώσεων των εκπαιδευτικών σχετικά με την έννοια και το ρόλο του μουσείου διαφαίνεται στον αντιφατικό, συγκεχυμένο και μονοσήμαντο τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν την έννοια «μουσείο» πρωταρχικά ως χώρο καλλιέργειας ιστορικής μνήμης (που απηχεί την παραδοσιακή εθνοκεντρική αντίληψη του 19^{ου} αι.) και ταυτόχρονα, ως «άψυχο» χώρο, δηλ. ως «αποθήκη» για τη φύλαξη και έκθεση έργων τέχνης (επίσης μια παρωχημένη αντίληψη του 19^{ου} αιώνα). Οι εσωτερικές αντιφάσεις που εντοπίζουμε στις απόψεις των εκπαιδευτικών, μαζί με την υποτιμημένη στη συνείδησή τους επικοινωνιακή και ψυχαγωγική λειτουργία του μουσείου μπορούν να στηρίξουν τα συμπεράσματά μας, όσον αφορά στην έλλειψη θεωρητικής κατάρτισης και σταθερής ενημέρωσης των εκπαιδευτικών, τη μικρή μουσειοπαιδαγωγική τους εμπειρία και την επιφανειακή γνώση που διαθέτουν γύρω από σχετικά ζητήματα.

4. Η ευθυκρισία των εκπαιδευτικών να επιλέγουν συχνά τη σωστή απάντηση αποδυναμώνεται από την ταυτόχρονη αδυναμία τους να προσδιορίσουν σημασιολογικά τις επιλεγμένες μουσειολογικές ή μουσειοπαιδαγωγικές έννοιες. Και εδώ υπάρχει μια αναντιστοιχία που ενισχύει το συμπέρασμά μας για την επιφανειακή γνώση ή την ελλιπή κατάρτιση και ενημέρωση των εκπαιδευτικών γύρω από μουσειολογικά ζητήματα. Το συμπέρασμα

αυτό επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα της εξέτασης των Προγραμμάτων σπουδών των ΠΤΔΕ και Διδασκαλείων, καθώς στα περισσότερα απουσιάζουν μαθήματα Μουσειακής Εκπαίδευσης. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός, ότι οι εκπαιδευτικοί που παρακολούθησαν μαθήματα Μουσειολογίας και Μουσειοπαιδαγωγικής έδωσαν ορθότερες και πληρέστερες απαντήσεις. Ανεξάρτητα, όμως, από το υπαρκτό πρόβλημα της ελλιπούς κατάρτισης και ενημέρωσης των εκπαιδευτικών, όλοι οι ερωτηθέντες εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν τον σημαντικό εκπαιδευτικό ρόλο που επιτελεί το μουσείο, σε ποσοστό 100%.

5. Το συμπέρασμά μας για την ελλιπή κατάρτιση και ενημέρωση των εκπαιδευτικών στη μουσειοπαιδαγωγική θεωρία και πράξη επιβεβαιώνεται πληρέστερα από τα ευρήματα σχετικά με τη μικρή εμπειρία τους στην εφαρμογή εκπαιδευτικών προγραμμάτων: ένα ποσοστό πάνω από 50%, δεν έχει εφαρμόσει εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων. Παρά το διαπιστωμένο έλλειμμα μουσειοπαιδαγωγικών γνώσεων, οι μετεκπαιδευόμενοι εκπαιδευτικοί παρουσιάζουν υψηλό βαθμό επίγνωσης των αναγκαίων προϋποθέσεων για μια αποτελεσματική διδασκαλία στο χώρο του μουσείου, όπως είναι η μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών στη Μουσειοπαιδαγωγική, η θεσμοθέτηση της συνεργασίας σχολείου και μουσείου, η ένταξη μαθημάτων Μουσειοπαιδαγωγικής στο Πρόγραμμα Σπουδών των ΠΤΔΕ και τέλος, η τροποποίηση του Αναλυτικού προγράμματος Δημοτικής Εκπαίδευσης. Αναγνωρίζουν επίσης τις απαιτήσεις που θέτει στον εκπαιδευτικό μια διδασκαλία στο μουσείο: προηγούμενη εξοικείωση των εκπαιδευτικών με τα εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων, προηγούμενη ενημέρωση στα μουσειακά εκθέματα, σύνταξη φύλλου εργασίας, και τέλος, εξειδικευμένο προσωπικό μουσείων.

Αντί Επιλόγου

Παρά το γεγονός ότι στη χώρα μας λειτουργούν πολλά και αξιόλογα μουσεία, η σχέση τους με το ελληνικό σχολείο δεν έχει μέχρι σήμερα συστηματοποιηθεί, ούτε θεσμοθετηθεί (Ζαφειράκου, 2004· Δάλκος, 2000). Το σχολείο εξακολουθεί να συνδέεται με το μουσείο ευκαιριακά, επιφανειακά και συνεπώς αναποτελεσματικά, ως αποτέλεσμα της παραδοσιακής οργανωτικής δομής του μουσείου αλλά και της συγκεντρωτικής δομής του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.

Τα τελευταία χρόνια, ο εκσυγχρονισμός των μουσείων και η διεύρυνση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού τους ρόλου, με την ένταξη εκπαιδευτικών και ψυχαγωγικών δράσεων, έδωσαν σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη

των κλάδων της Μουσειολογίας και της Μουσειακής Εκπαίδευσης στον τόπο μας. Η πρόοδος, όμως, αυτή δεν φαίνεται να έχει αγγίξει τον κλάδο των εκπαιδευτικών. Αυτό οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, που συνδέονται με τις παραδοσιακές οργανωτικές δομές και λειτουργίες τόσο του μουσείου όσο και του ελληνικού σχολείου, όπως οι ακόλουθοι:

Τα περισσότερα ελληνικά μουσεία δεν καλύπτουν τις μουσειολογικές προδιαγραφές για την προώθηση του εκπαιδευτικού τους ρόλου (ακατάλληλος χώρος, έλλειψη τεχνικών υποδομών και ειδικού προσωπικού επιμελητών, μουσειοπαιδαγωγών, ξεναγών, εκπαιδευτικών τμημάτων, κτλ.). Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό σχολείο δεν παρακολουθεί τις σύγχρονες εξελίξεις στον τομέα της Μουσειοπαιδαγωγικής και της σύγχρονης διδακτικής τεχνολογίας (Κόκκινος και Αλεξάκη, 2002) ούτε προωθεί στην καθημερινή διδακτική πράξη νέες μεθόδους μάθησης (βιωματική, συνεργατική, μέθοδος της ανακάλυψης) (Χρυσοφίδης, 1996).

Οι δύο θεσμοί, μουσείου και σχολείου, δεν συνδέονται οργανικά μεταξύ τους, με αποτέλεσμα οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες στο χώρο του μουσείου να μην εντάσσονται σε συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Παρά τη θέσπιση του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών στην Εκπαίδευση, το ελληνικό σχολείο εξακολουθεί να είναι δέσμιο του Αναλυτικού Προγράμματος το οποίο δεν αποδίδει την απαιτούμενη βαρύτητα στις μουσειοπαιδαγωγικές πρακτικές ([www. pi-schools.gr](http://www.pi-schools.gr)). Η απουσία εξάλλου των μαθημάτων Τέχνης, Αισθητικής και Πολιτισμού είναι εμφανής (Νάκου, 2001).

Η ελλιπής και ανομοιόμορφη κατάρτιση των εκπαιδευτικών στα Παιδαγωγικά Τμήματα της χώρας μας, όπως έδειξε η έρευνά μας, αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα που συντηρεί και διαιωνίζει την υπάρχουσα κατάσταση. Τέλος, ο πολιτιστικός εκδημοκρατισμός, που είναι αναμφίβολα ένας σύγχρονος προσανατολισμός της μουσειακής πολιτικής διεθνώς, συζητιέται μόνο θεωρητικά στην Ελλάδα (Σκαλτσά, 1997). Κατά συνέπεια, το μεγαλύτερο μέρος των εκπαιδευτικών και των μαθητών της περιφέρειας αποκλείεται από τα πολιτισμικά αγαθά που εκτίθενται στα μεγάλα ελληνικά μουσεία, ιδιαίτερα σ' αυτά του αθηναϊκού κέντρου. Η ανισότιμη πρόσβαση των επαρχιακών σχολείων στα κεντρικά μουσεία της χώρας μας είναι απόλυτη.

Βιβλιογραφία

- Ανδρέου, Α. (1996). *Ιστορία, μουσείο και σχολείο*. Θεσσαλονίκη: Δεδούσης.
- Ανδρέου, Α., & Ζωγράφου-Τσαντάκη, Μ. (2006). Μουσείο-Σχολείο: Αναδυόμενη Σχέση ή Αδύναμος Κρίκος. Στο Β. Χατζηθεοδωρίδης, Ν. Γεωργιάδης, & Π. Δεμίρογλου (επίμ.), *Θεωρητικές & Ερευνητικές Προσεγγίσεις στην Εκπαιδευτική Πραγματικότητα Πρακτικά του 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου*. Δράμα: Εταιρεία Επιστημών Αγωγής Δράμας.
- Ανδρέου, Α., Κασίδου, Σ., Κυρίδης, Α., & Τσεκιρίδου, Ε. (2008). «Το Μουσείο είναι Σχολείο»: οι Αντηλήψεις των Εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τα Μουσεία και την Εκπαιδευτική τους Αξιοποίηση. Στο Α. Μπούνια, Ν. Νικονάνου, & Μ. Οικονόμου (επίμ.), *Η Τεχνολογία στην Υπηρεσία της Πολιτισμικής Κληρονομιάς: Διαχείριση, Εκπαίδευση, Επικοινωνία*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Βέμη, Β. (2003). Κατάρτιση των εκπαιδευτικών: το πρώτο βήμα για τη διατήρηση της κληρονομιάς, *Πρακτικά 7th International Symposium World Heritage Cities, 24-26 Σεπτεμβρίου 2003* (σελ.1-11). Δήμος Ρόδου - World Heritage Cities.
- Βέμη, Β. (2006). Μουσειοπαιδαγωγική κατάρτιση. Μια νέα ανάγκη για τους εκπαιδευτικούς, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 42, 7-22.
- Vemi, V. & Kanari, H. (2008α). School teachers and museum education: a key factor in expanding the inclusive character of museums, *The International Journal of the Inclusive Museum*, 1, 1-11.
- Βέμη, Β. & Κανάρη, Χ. (2008β). Μουσειακή Αγωγή και Εκπαιδευτικό Υλικό Μουσείων: Μια Έρευνα σε Εκπαιδευτικούς Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Μαγνησίας. Στο: Ε. Σταυρίδου, Χ. Σολωμονίδου & Μ. Παπαρούση (επιμ.), *Προωθώντας τη μάθηση: έρευνα σε σύγχρονα περιβάλλοντα μάθησης και παραγωγή διδακτικού υλικού* (σελ. 332-349). Βόλος.
- Βούρη, Σ. (2002). Μουσεία και Συγκρότηση Εθνικής Ταυτότητας. Στο Γ. Κόγκινος & Ε. Αλεξάκη (επιμ.), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή* (σελ. 55-65). Αθήνα: Μεταίχιμιο.
- Γκράτζιου, Ο. (2008). Η ανανέωση των μουσείων, οι ανακατατάξεις στην ανώτατη εκπαίδευση και οι μουσειακές σπουδές στην Ελλάδα. *ILIS-SIA, Περιοδική Έκδοση για θέματα Μουσείων*, 3, 24-31.
- Γρόσδος, Σ. (1994). Δέκα βήματα για να υιοθετήσει το σχολείο ένα μνημείο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 93, 130-134.
- Gardner, H. (1993). *Multiple Inteligences: The Theory in Practice*. New York: Basic Books.
- Δάλλκος, Γ. (2000). *Σχολείο και μουσείο*. Αθήνα: Καστανιώτης.

- Δερμιτζάκης, Μ. (2008). Μουσειακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. *ILISSIA, Περιοδική Έκδοση για θέματα Μουσείων*, 3, 16-23.
- Ζαφειράκου, Α. (επιμ.). (2000). *Μουσεία και σχολεία: διάλογος και συνεργασίες, αναπαραστάσεις και πρακτικές*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Hein, G. (1998). *Learning in the Museum*. London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, E. (1994). *Museum Education: Past, Present and Future*. Στο R. Miles & L. Zavala, (επιμ.), *Towards the Museum of the Future: New European Perspectives* (σ. 133-146). London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, E. (2007). *Museums and Education: Purpose, Pedagogy, Performance*. London: Routledge.
- Ιωσηφίδης, Π. & Πολίτη, Ε. (1998). *Η μουσειακή εκπαίδευση στο δημοτικό σχολείο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κακούρου-Χρόνη, Γ. (2006). *Μουσείο και Σχολείο: Αντικριστές Πόρτες στη Γνώση*. Αθήνα: Πατάκη.
- Καλούρη-Αντωνοπούλου, Ο. & Κάσσαρης, Χ. (1988). *Το μουσείο μέσο τέχνης και αγωγής*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κόκκινος, Γ. & Αλεξάκη, Ε. (επιμ.). (2002). *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκινος, Γ. & Νάκου, Ε. (επιμ.). (2006). *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κοντογιάννη, Α. (1996). *Μουσεία και Σχολεία, Δεινόσαυροι και Αγγεία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κουβέλη, Α. (2000). *Η σχέση των μαθητών με το μουσείο: θεωρητική προσέγγιση, έρευνα στην Αθήνα και στην Ικαρία. Εκπαιδευτικά προγράμματα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μούλιου, Μ. & Μπούνια, Α. (επιμ.). (1999). Αφιέρωμα με θέμα Μουσείο και Επικοινωνία. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 70-73.
- Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (εκδ.). (2003). *Εκπαιδευτικά προγράμματα σε χώρους Πολιτισμού*. Πρακτικά Ημερίδας, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 18 Ιουνίου 2003, Θεσσαλονίκη.
- Μουσούρη, Θ. (1999). *Μουσεία για όλους; Προγράμματα προσέγγισης στο διεθνή χώρο*. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 73, 65-69.
- Μυρογιάννη, Ε. (2002). *Δέκα Μικροί Διάλογοι σε ένα Μουσείο*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Μυρογιάννη, Ε. (1999). Ο ρόλος του μουσειοπαιδαγωγού στην Ελλάδα. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 71:50-53.
- Νάκου, Ε. (2001). *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός: από τη σκοπιά της θεωρίας του υλικού πολιτισμού, της μουσειολογίας και της μουσειοπαιδαγωγικής*. Αθήνα: Νήσος.

- Νάκου, Ε. (2009). *Μουσεία, Ιστορίες και Ιστορία*. Αθήνα: Νήσος.
- Νικονάνου, Ν. (2005). Ο ρόλος της Μουσειοπαιδαγωγικής στα σύγχρονα μουσεία. *Τετράδια Μουσειολογίας*, 2, 18-25.
- Νικονάνου, Ν. (2006). Έκθεμα και επισκέπτης: μορφές επικοινωνίας σε εκθεσιακούς χώρους. Στο Δ. Παπαγεωργίου, Ν. Μπουμπάρης & Ε. Μυριβήλη (επιμ.). *Πολιτιστική Αναπαράσταση* (σ.165-185). Αθήνα: Κριτική.
- Νικονάνου, Ν. (2010). *Μουσειοπαιδαγωγική: από τη Θεωρία στην Πράξη*. Αθήνα: Πατάκη.
- Νικονάνου, Ν. & Κασβίκης, Κ. (επιμ.). (2008). *Εκπαιδευτικά Ταξίδια στο Χρόνο: Εμπειρίες και Ερμηνείες του Παρελθόντος*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Νικονάνου, Ν., Κασβίκης, Κ. & Φουρλίγκα, Ε. (επιμ.). (2002). Μουσειακή εκπαίδευση και αρχαιολογία. Παραδείγματα από τρεις ευρωπαϊκές χώρες. *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 85, 113-122.
- Ντολιοπούλου, Ε. (1999). *Σύγχρονες τάσεις της προσχολικής αγωγής*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2000). *Σύγχρονα προγράμματα για παιδιά προσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Οδηγός Σπουδών Διδασκαλείου «Αλέξανδρος Δελμούζος» 2008-2009, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Οδηγός Σπουδών Διδασκαλείου «Δημήτριος Γληνός» 2009-2010, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Οδηγός Σπουδών Διδασκαλείου 2008-2009, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Οδηγός Σπουδών Διδασκαλείου 2008-2009, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Οικονόμου, Μ. (2003). *Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός*; Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Πασχαλίδης, Γ. (2001). Από το Μουσείο του Πολιτισμού στον Πολιτισμό του Μουσείου. Στο Σκαλτσά, Μ. (επιμ.). *Η Μουσειολογία στον 21^ο αιώνα: Θεωρία και Πράξη*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου ΥΠ.ΠΟ, Ελληνικό Τμήμα ICOM, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 21-24 Νοεμβρίου 1997 (σελ. 212-220), Θεσσαλονίκη: Εντευκτήριο.
- Σκαλτσά, Μ. (επιμ.) (2001). *Η Μουσειολογία στον 21^ο αιώνα.: Θεωρία και Πράξη*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θεσσαλονίκη, 21-24 Νοεμβρίου 1997, Εκδόσεις Εντευκτηρίου, Θεσσαλονίκη.
- Τετράδια Μουσειολογίας, (2009). Αφιέρωμα: Αξιολόγηση και Έρευνες Κοινού, τεύχος 6. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.

- Τζιαφέρη, Σ. (2005). *Το Σύγχρονο Μουσείο στην Ελληνική Εκπαίδευση μέσα από το παράδειγμα των Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Χατζηνικολάου, Τ. (2002). Το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων και η Μουσειοπαιδαγωγική. Στο Κόκκινος, Γ. & Αλεξάκη, Ε. (επιμ.), *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή* (σελ. 101-107). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Χουρμουζιάδη, Α. (2006). *Το Ελληνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Ο εκθέτης, το έκθεμα, ο επισκέπτης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Χρυσοφίδης, Κ. (1996). *Βιωματική-Επικοινωνιακή διδασκαλία. Η εισαγωγή της μεθόδου Project στο σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.

Στοιχεία επικοινωνίας:

Στεφάνου Ελένη
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Κτήριο Κλεόβουλος, Δημοκρατίας 1
851 00 Ρόδος
τηλ. 22410-99146
email: stefanou@aegean.gr